

PARATEKST I *LOCI BIBLICI* KAO PUT OD STILA DO TUMAČENJA MARULIĆEVA *EVANĐELISTARA*

Neven Jovanović

UDK: 81'42:821.163.42.09 Marulić
Izvorni znanstveni rad

Neven Jovanović
Filozofski fakultet
Zagreb

1.

Stil Marulićeva *Evandelistara* (E; nastao između 1480. i 1500, najstarije sačuvano izdanje 1516) u kritičkim je osvrtima najčešće tek usputno dotaknut; središnja je tema samo za Glavičića i Šimundžu.¹ Glavičić (1986) svoja opažanja dokumentira škrtu ili nikako, ne obrazlažući, ne razrađujući i ne usustavljujući. Šimundža (1989) koristi se pak osebnom, impresionističkom terminologijom, često nejasnom i višeznačnom, nalazeći konačno u E. toliko obilje stilskih obilježja da priziva onu Senekinu izreku o filozofskim sadržajima kod Homera, *nihil horum esse in illo, quia omnia sunt*.² Ovaj će rad pokušati otvoriti jedan drugačiji put: k eksplicitnom, konzistentnom, dokumentiranom i koherentnom promišljanju stila E.

¹ Na stil E. osvrću se: Kukuljević Sakcinski, Ivan, »Marko Marulić i njegova doba.«, u *Pjesme Marka Marulića, skupio Ivan Kukuljević Sakcinski*, Zagreb: JAZU, 1869, s. I-LXXVII. Stari pisci hrvatski, knj. I, (o E. s. LIV-LV); Šrepe l, Milivoj. »O Maruliću.« Rad JAZU, knj. 146. Zagreb, 1901. s. 154-220 (162-164); Lekić, Bono VI. »Život i djelo Marka Marulića.« Dobri pastir 24, 1-4 (1974): 147-191 (158-160); Glavičić, Branimir. »Uvodna riječ.« u Marko Marulić, *Evandelistar I*. Split: Književni krug, 1985, s. 9-11; Tomasović, Mirko. *Marko Marulić Marul: monografija*. Zagreb - Split: Erasmus naklada, Književni krug - Marulianum, ZAZNOK, 1999. (s. 75-80); Šimundža, Drago. »Estetsko i etičko jedinstvo u Marulićevim djelima.« *Colloquia Maruliana X*. Split: Književni krug, 2001. 11-28. Radovi posebno posvećeni stilu E: Glavičić, Branimir. »Marulićev 'Evandelistar' kao književna umjetnina.« *Mogućnosti*, 4-5 (1986): 380-382; Šimundža, Drago. »Literarne značajke Marulićeva Evandelistara.« *Dani Hvarskog kazališta (15): Marko Marulić*. Ur. Nikola Batušić (et al.). Split: Književni krug, 1989. s. 193-211.

² Primjer ocjene koju nisam uspio razumjeti: »Participska konstrukcija u latinskom zgušnjava naraciju, čini je zanimljivijom i stilski funkcionalnijom, a čvrsta i harmonična upotreba historijskih prezenta daju ovom tekstu svjedočanstvo trajne vrijednosti.« Šimundža, n. dj. (1989), s. 208.

2.

Definicija iz priručnika kaže: stil je način upotrebe jezika. Ovo je, svakako, ponešto preširoko. »Način upotrebe jezika« implicira *odabir pojedinih jezičnih sredstava*. Biraju i autor (koji sredstva u tekst unosi), i čitaoci (koji sredstva u tekstu uočavaju). Takav odabir ne mora biti tek formalni fenomen i kuriozitet. On može određivati i značenje. Isti sadržaj oblikovan na dva različita načina *nije više isti*. Zato je teško, ili neproduktivno, odvajati istraživanje stila od interpretacije, od nalaženja značenja. Dakako, do interpretacije vode i drugi putovi; no, ovaj put odgovara *meni*. Evo zašto.

Čitajući *Evandelistar* danas, na početku XXI. stoljeća, osjećam se bačenim u svijet radikalno tuđ, drastično drugačiji. Usred stihije Novog i Stranog nužno je naći nešto poznato. Jedni istraživači nalaze teologiju, drugi antiku, treći povijest; ja uočavam da E. svoj svijet gradi jezikom kojim (uz dobru dozu anakronizma i neskromnosti) vladam na donekle sličan način kao i Marko Marulić. Razina jezičnog izraza tako postaje moja točka hermeneutičkog uporišta, omogućujući gadamerovsko izlaženje u ono strano, prihvaćanje iz stranog iskustva svijeta, a time i proširenje i obogaćivanje našeg vlastitog iskustva.³ *Evandelistar* i ja imamo zajednički jezik; to omogućuje da jedan drugome postavljamo pitanja.

3.

Naš je zajednički jezik latinski. On nije maternji ni meni ni Marku Maruliću; negdje od 700. n. e. nije maternji nikome u Evropi. To je takozvani »učeni latinski«, jezik koji smo svi naučili u školi, iz gramatika i lektire. Radi se o umjetnom jeziku, konstrukt drugačijem od spontano usvojenog maternjeg jezika. Također — nimalo nevažno — učeni je latinski jezik koji tijekom četrnaest stoljeća živi prvenstveno u pisanosti, u tekstualnosti.⁴ Naposljetku, upravo ta specifična orijentacija na lektiru i čitanje povezuje mene, jednako kao i Marka Marulića, s *trećim* svijetom — sa svijetom antike, onim iz kojeg potječu tekstovi na kojima smo naučili latinski. Taj je svijet, sa svoje strane, podjednako stran i meni i Maruliću.

U takvoj situaciji, ako je stil odabir jezičnih sredstava — iz kojeg skupa odabire sredstva latinskog jezika *Evandelistar*? Iz dvadesetostoljetnog kataloga antičkih jezičnih sredstava? Iz šesnaestostoljetnog kataloga istog? S nekog od antičkih repertoara i registara (budući da je živi latinski, jezik izvornih govornika, postojao tijekom petnaest stoljeća — više nego dovoljno da proizvede bezbroj varijanti i prođe kroz bezbroj mijena)? Ovdje treba biti pažljiv. Svaki je od tih repertoara i kataloga umjetna tvorevina, i u biti nema razloga da ijednome dajemo prednost. Historijska stilistika zapetljanu situaciju presijeca najčešće sinkronijski, posežući

³ G a d a m e r, Hans-Georg. *Čitanka*, prev. Sulejman Bosto, Zagreb: Matica hrvatska, 2002, s. 88.

⁴ U s p. O n g, Walter J. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London: Methuen, 1982, s. 112-115.

za »interpretativnim konvencijama« vremena u kojem je tekst nastao, uzimajući u ruke onodobne retorike i poetike, rekonstruirajući. Takva metoda navodi, recimo, Glavičića da u bilješkama uz E. opetovano upozorava na »tadašnja omiljena alegorijska tumačenja«. Ali interpretativne konvencije i stilski repertoari *našeg vlastitog* doba (i znanja našeg doba o prethodnim razdobljima) mnogo su nam bliži, a konvencije i repertoari antike—*klasične* antike—bile su ideal koji je Marulić nastojao dostići.

Biram, zato, ovakav put: ako uočavam npr. alegorezu kao važan stilski odabir E, neka se njezino značenje otkrije iz *dijaloga* čitaoca i teksta. Dijalog je susret više strana; u slučaju dijaloga s tekstem—susret više vremena, više kultura. Takav je dijalog plodotvoran jedino ako se gradi na partnerstvu; jedino ako nijedna strana ne zauzme bezuvjetno nadmoćnu poziciju (posjedujući već unaprijed znanje o predrasudama druge strane, smatrajući da o drugoj strani zna *sve*, ili *više od nje same*). Kad govorim o pitanjima koja tekst i ja postavljamo jedan drugome (i našim čitaocima), želim izreći više od lijepe i moderne, politički korektne i retorički efektne fraze. Želim reći da tekst nudi stimuluse da razmišljam i o njemu i o sebi, i da su najizazovnije točke takvog razmišljanja one na koje ne znamo unaprijed odgovor.

4.

U takvoj situaciji važno je precizirati *s kojim* E. uspostavljamo dijalog. Naime, kao što filolozi predobro znaju, ne postoji apsolutno fiksiran tekst. Nijedan tekst nije bez varijanti; svaki je—barem na rubovima, barem na mikrorazini, na granici »nebitnosti«—nestabilan, promjenjiv, fluidan. Stoga je svako opredjeljivanje za *određenu* verziju (nauštrb svim ostalima) čin interpretacije i interpretativnog fiksiranja.

Tu *Evandelistar* nipošto nije iznimka. Marulićevo djelo postoji u barem dvadeset i dvije varijante, budući da je najmanje toliko izdanja objavljeno između 1516. i 1985.⁵ Međusobne odnose, veze i razlike tih izdanja ne poznajemo dovoljno. Ipak, postoji obilje indicija da su odstupanja nezanemariva. Usporedimo li, recimo, dva posebno značajna izdanja, ono najstarije i ono najnovije, mletačko iz 1516. i splitsko iz 1985,⁶ zateći ćemo mnoštvo razlika. Možemo ih razvrstati u

⁵ E. je objavljen šesnaest puta na latinskom, dva puta u prijevodu na hrvatski, po jednom flamanski, talijanski, francuski i španjolski; usp. J o z i ć, Branko, i Bratislav L u č i n. *Bibliografija Marka Marulića. Dio 1: Tiskana djela (1477-1997), Biblioteka Marulianum*. Split: Književni krug - Marulianum, 1998, s. 180-181.

⁶ M a r u l i ć, Marko. *Evandelistar = Marci Marvli Evangelistarivm. Preveo, komentirao i latinski tekst priredio Branimir Glavičić. 2 sv*, Sabrana djela Marka Marulića, knj. 4. Split: Književni krug Split, 1985. — M a r v l i S p a l a t e n s i s, *Evangelistarivm*. Venetiis: Industria ac summa diligentia Francisci de consortibus lucensis (...) in edibus Iacobi leuci (...) Impensis vero Melchioris sessę, 1516. Kada u daljnjem tekstu citiram E, činim to uz tri vrste referencija: kratica f. upućuje na folij izdanja 1516, oznaka E I ili E II, uz broj stranice, određuje mjesto u izdanju 1985, dok se numeracija rečenica odnosi na radno elektronsko izdanje, temeljeno na izdanju 1985, uz interpunkcijske i tekstualne ispravke prema izdanju 1516, i opremljeno sustavom markiranja inspiriranom TEI (*Text Encoding and Interchange*) smjernicama; usp. <http://www.tei-c.org>.

tri grupe. Prvu čine razlike u tekstu, drugu razlike u paratekstovima (genetteovskim »pragovima«, popratnim, okolnim tekstovima koji »parazitiraju« na glavnome), a treću razlike u tipografiji i prostornoj organizaciji: u vizualnom dojmu. Sve ove grupe utječu na doživljaj stila E.

5.

Kolacija izdanja iz 1516. i 1985. otkriva u tekstu posvete, sadržaja, predgovora i prvih deset poglavlja (f. <1>-8r izdanja 1516 = s. 411-452 izdanja 1985) pedesetak *variae lectiones*; probe u daljnjem tekstu sugeriraju da će se trend održati do kraja. Razlike su najčešće tek u jednoj riječi, čak u jednom slovu — što nipošto ne znači da su stilski irelevantne — ali ima i takvih koje obasežu cijelu rečenicu ili znatan dio nje.⁷ Razlike zahvaćaju i strukturu teksta: u izdanju 1516. čitalac se susreće prvo s posvetnim pismom Francescu di Consortiju iz Luce (Franji Lučaninu): *Venerabili Presbytero Francisco Lucensi Cantori ecclesiae Venetae sancti Marci. M. Marulus. S. P. D.*, f. <2r>. Potom čitaoca dočekuje kazalo sadržaja (*Index librorum capitulorumque Euangelistarii*, f. <2v-5r>), a onda predgovor (*M. Maruli Praefatio in Suum Euangelistarium*, f. <5v>). U izdanju 1985. kazalo se našlo iza predgovora, čime se dobiva redosljed posvetno pismo — predgovor — sadržaj. Osim toga, potonja su dva teksta drugačije naslovljena (*PRAEFATIO*, E I s. 413; *INDEX TITVLORVM CVIVSQVE CAPITIS SEPTEM EVANGELISTARII LIBRORVM*, ibid. s. 416).⁸ No najvažnijim mi se čini to što je u izdanju 1516. izrijekom određena tematska pripadnost dijelova E: *Liber I. fidei... Liber secundus (tertius) spei... Liber quartus (V., sextus, Septimus) charitatis*; usp. f. <2v-5r>. Suprotno tome, i u hrvatskom i u latinskom dijelu izdanja 1985. knjige su samo obrojčene (KNJIGA I = *LIBER I*, itd). Ta razlika utječe na recepciju čitavog djela; dok čitalac izdanja iz 1516. eksplicitno i neposredno spoznaje diobu E. na knjige *vjere*, *ufanja* i *ljubavi*, i na makrostrukture od jedne, dvije i četiri knjige, čitalac izdanja 1985. može te podatke doznati tek indirektno, iz Marulićeve *Praefatio* ili iz teksta drugog autora.⁹ Sveden na napomenu u predgovoru i uvodnoj studiji, ovaj

⁷ E. Praefatio 25 (f. <6r> = E I s. 415) ... *institutum opus auspiciemur. Vt tamen cuique mox constet, quae materia in singulis pertractetur libris, libuit prius indicem librorum et eorundem capitum cum titulis seriatim subnotare.* — *Vt... subnotare* ne postoji u izd. 1516; E. 1.06.21 (f. 5r = E I s. 440) *omnibus in Christum credentibus, tam gentilibus quam Iudeis: tam... Iudeis* ispušteno u izdanju 1985; 1.06.30 (f. 5v = E I s. 440) ... *secundum Christum natus est. In ecclesia peccatorum nobis vincula relaxantur. In... relaxantur* ispušteno u izdanju 1985.

⁸ Upozoravam i da se u izdanju 1516. knjige E. dijele na *capitula*, u izdanju 1985. na *capita*.

⁹ *Praefatio 15: »ex iis quae scripturi sumus, alia sub fidei, alia sub spei, alia uero sub charitatis titulo expediemus.«* (bez naznake koliko knjiga pripada kojoj kreposti; 1516, f. <5v>; 1985, s. 414). Ili, u izdanju 1985, Drago Š i m u n d ž a, »Opći pristup Marulićeveu Evandelistaru«, s. 24-27.

makrostilistički potez — koji se snažno dojmio npr. Lekića¹⁰ — biva znatno neupadljiviji nego kad na njega upozoravaju *Index librorum* i *incipit* svake knjige.

6.

Stavimo li bilo koju stranicu izdanja 1516. uz njezinu paralelu iz 1985. (usp. **slikovne priloge**), prvi će nam pogled ukazati na bitnu razliku u tipografskoj organizaciji. Tekst iz 1516. okružen je jatom marginalija, dok 1985. latinski tekst podupiru — tu i tamo — jedna ili dvije fusnote, a na hrvatski se nadovezuju — skriveni iza kraja teksta — »Komentar i bilješke«. Marginalija iz 1516. najčešće je riječ ili skraćunica, eventualno uz nekoliko brojki, čime se dokumentiraju mjesta iz Biblije.¹¹ U manjoj mjeri, marginalije ističu pojedina vlastita imena, pojmove i teme, tvore popise uz tekst, ili vizualno — sličicom ruke s ispruženim kažiprstom — upozoravaju na *notanda*, pažnje vrijedna mjesta u tekstu.¹² Bilješke iz 1985. uz latinski tekst obavještavaju o priređivačkim zahvatima. Komentar u sredini knjige, dometnut hrvatskom prijevodu, dokumentira citate (biblijske i onih nekoliko inih), tumači tekst (uvodeći tumačenja najčešće formulom »tj.«) i kvalificira ga (identificirajući stilske figure i druge književne postupke), te upozorava na tematske paralele u E. ili drugim Marulićevim djelima. Autor je marginalija iz 1516. sam

¹⁰ »kao da [Marulić] progresivno udvostručava materiju raspravljanja počev od vjere, preko nade, do ljubavi: knjige 1, 2, 4; pogl. 28, 57, 108; str. 73, 143, 245. — Čini mi se, kao da je upotrijebio sliku korijena, debla i grana, lišća i cvjetova, da prikaže dinamiku kršćanskog života.« L e k i ć, n. dj, s. 159.

¹¹ O samim biblijskim citatima u E. mnogo toga još ne znamo, jer nam nedostaju elementarne predradnje. Ne znamo kolik dio Marulićeva teksta ti citati čine (bilo doslovni, identificirani — ili preoblikovani, neidentificirani); Glavičić tek paušalno spominje »na stotine« citata. Nemamo *Index locorum* da nam pokaže koje citate — i gdje — *Evangelistar* ponavlja (»Popis citata i upotrijebljenih mjesta iz Biblije« u izdanju 1985. ne daje podatke o smještaju u tekstu, »Index nominum et rerum« ne identificira mjesta u biblijskim knjigama).

¹² Evo primjera. Dokumentacija: f. 1r, uz E. 1.1: *Io. 20; Mar. 1; Mar. 10; Io. 4; Ps. 109; Ps. 41; Ioa. 6; Mar. 9*. Vlastita imena: f. 22v, uz E. 1.26: *Sanctus Hieronymus*. Pojmovi: f. 52r, uz E. 3.04: *Philosophi*. Teme: f. 38v, uz E. 2.14: *peccatum in spiritum sanctum*. Popis, božjih zapovijedi, f. 25v-26r, uz E. 2.03: *secundum. tertium. quartum. / quintum. sextum. septimum. octaum. nonum. decimum*; đavlovi očitovanja, f. 57v-58r, uz E. 3.12: *Bestiæ. Leones. Dracones. Aspis. Basylicus. Beemoth. Leuiatan. Vulpis. Sanguisuga. Serpens. Scorpio. Strucio. Pilosus. Ulula. Syrena. / Volucres. Locustæ. Abadon*. Napokon, ručica-*notandum*, druga po redu na f. 103v, ističe sljedeći tekst E. 5.19 (ovdje i nadalje E. citiram s interpunkcijom i čitanjima izdanja 1516): *Sed et hoc quidem minus mirum quando iam nec aris nec templis Deo dicatis parçitur. Nostra etate contigit \ christianorum ecclesias a christianis prophanari, aurum argentumque Deo consecratum per uim auferrri; perinde ac si aduersus Deum, et non tantum aduersus homines bellum gereretur; quasi uero non idem Christus sit illorum qui oppugnantur et eorum qui oppugnant, cum utrique eius qui unus est nomine censeantur*. Interpretativni potencijal *notanda* istaknuo je Franz Leschinkohl u svom usmenom izlaganju na znanstvenom skupu *Colloquia Maruliana XII*, održanom u Splitu 2002.

Liber

De iustis

tu reges cedere iure non debent aliena concupiscimus. hinc inter continentibus
 mores inter amicitia non cessat. et citius ad eandem perveniunt. gra ipsorum
 parentum desiderat motem. Laban Jacob nepos sui obsequio populo iustice
 regnatoribus fecerat. ille et dicitur annos effugerat. Jacobi Laban p. pp
 19. ubi non ante que fecerat. Et vero postquam vidit peccata ipsius vultu
 iudicare et cepit que tanto percolerat. et videlicet pfectus est. manum in nocē
 ti incedit. amicitia populi quatuor officiorum oblitus nisi somno dexterris p
 possit in huius. Eius ergo que pupertas collatant. potentia vultur. Et
 15. bemon quos. Sicut et in libro regum. Et amico inimice factus. Et
 parat. In huiusmodi regi ab his reges iudicium a corruptis. Quia vero ne fratribus
 16. et de peccatis contra bona vituperari vitam psumant. Judas et veteribus no
 in dab. na copulatio a vino altius apud iura culta opandi facultate ab eodē conatus
 17. facit conatione pariter factus. obculo excentas. quoniam pecunia. et iudicium
 18. regina argentea sui viderat. quia tota hinc acceptat. Namque itaque. verum
 19. gant. ubi huiusmodi cupido vultur. Si qua enim iuripes acciderit. continuo gra
 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

De avaritia multorum cum sit malorum causa.

tur sine coefferi pbit. Elyhan et de avaritate tulerat palliu argens aliquid loqu. 7
 et aurum vestimenta. In hinc ipse Socrates qui dicitur pnt negaverat sup iud. 8.
 spinas et tribulos contemnit. Elyhan vni tributa cingit lapidibus obuit. Adya ec. 11.
 bircus qui vinea in labo ipso interfecto possiderat sagitta intercepit sanguinem
 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

potem suum, osculatus hospitio susceperat, generum suum fecerat, et ille iam bis septem annos ei seruiert. Fatebatur Laban, quod propter ipsum a Domino sibi auctę opes fuissent. At uero, postquam uidit re pecuaria imprimis ditatum, inuidere ei coepit, quem tantopere dilexerat et discedentem persecutus est. Manum innocentem iniecit, amicitię, propinquitatis officiorumque oblitus, nisi somno deteritus propositum inhibuisset. Armorem ergo, quem paupertas conciliauerat, opulentia distraxit. Tabremnon quoque, Syrię rex (ut in libro Regum legitur) ex amico inimicus factus Baasę, * Israelitarum regi, ab Asa, rege Iuda, pecunia corruptus. Ioram uero ne fratribus quidem pepercit. Vt eorum bona usurparet, uita ipsos priuauit, Iudas etiam — ut ueteribus noua copulemus — a Domino ascitus apostolus, miracula operandi facultate ab eodem donatus, sacre communionis participes factus, osculo exceptus. Quia tamen pecunię auidus fuerat, triginta argenteis illum uendidit, a quo iam tot beneficia acceperat. Neminem itaque uere diligunt hi, quibus habendi cupido dominatur. Siqua enim lucris spes accesserit, continuo grassantur in eos, quos uidebantur diligere. Nam et Godolias Ismahalem domi sue ut amicum excepit conuulso et eundem inter epulas iugulauit nec hospitalem mensam amici cruore foedare timuit, qui aliena occupare concupiuit. Proferam adhuc magis cruentum exemplum, sed minus rationis compos uulgi. Tito Hierosolymam obsidente plurimi et Iudęis fame compulsi ad Romanos transfugebant. Vt Iosephus auctor est, percebuit fama transfugas aurum haustum uentre gestare, cum a suis, nequid efferrent, excuterentur. Ob hoc a militibus Romanis clam excepti lamiatique exenterabantur. Querebaturque aurum intra cęsorum uiscera nec fortasse inueniebatur. Hac tamen de causa ad duo milia hominum una nocte perisse constat. Plures perissent, nisi re comperta cęsar scelus edicto compescuisset. Quid hac re atrocita immanitate

* corr. ex Base

— incertas opes certa ultro se dedentium cede querere? Plebis tamen mercede militantis ista auaritia, illa uero regum. Hircanus* enim prius, deinde Herodes, Iudeę reges, aperuisse feruntur sepulchrum Daudis regis, thesaurum cum illo conditum rati. Scilicet non satis erat humanę cupiditati predam capere ex uiuis uel ex interemptis spolia. Latentia quoque in monumentis clauera excutere coepit. Sed et hoc quidem minus mirum, quando iam nec aris nec templis Deo dicatis parcitur. Nostra ętate contigit christianorum ecclesias a christianis prophari, aurum argentumque Deo consecratum per uim auferri, perinde ac si aduersus Deum, et non tantum aduersus hominem bellum geratur. Quasi uero non idem Christus sit illorum, qui oppugnantur, et eorum, qui oppugnant, cum utriusque eius, qui unus est, nomine censeantur. Sed profecto ibi nulla religionis ratio ducitur ubi auari animi nihil, nisi quod rapiant, attendunt. Quauis autem multa depreudentur, multa parent, multa undique congerant, nunquam tamen satiantur, semper restat, quod aceruo addi cupiunt. Nec minus huic uitio obnoxii sunt, qui liberis nepotibusque abundant quam qui soli sunt. Qualem Ecclesiastes admittit dicens: *Vnus est, et secundum non habet, non filium, non fratrem, et tamen laborare non cessat, nec satiantur oculi eius diuitiis nec cogitat dicens: Cui laboro, et fraudo animam meam bonis?* Sed qui eiusmodi sunt, iis per Esaiam minatur Dominus et ait: *Vę qui contungitis domum ad domum, at agrum agro copulatis usque ad extremum loci. Nunquid habitabis soli uos in medio terre?* Quid enim nisi solus habitare uelle uidetur in terra, qui solus cuncta possidere concupiscit? Hic sane hydropici est morbus, qui eo plus sinit, quo plus biberit. Sed si accesserit ad Iesum, curabitur, sin contempserit, peribit. Achan, quia de anathemate tulerat palium argenteique aliquid et auri, Dei iussu lapidatur. Principes Sochoth, qui Gedeoni

* corr. ex Hirtacus

Marulić;¹³ autor »Komentara i bilježaka«, kao i fusnota uz latinski tekst 1985, jest prevodilac i priređivač Branimir Glavičić. I Marulićeve i Glavičićeve bilješke djeluju na čitaoca, ali na različit način.

Bilješke iz 1985. fakultativne su, lako ih je *ne* konzultirati: smještene su iza hrvatskog teksta i upućene su nekome dovoljno strpljivom za mnoštvo naprijed-natrag putovanja. Izmještenost bilježaka donosi stranici asketsku čistoću—tekst uokviren bjelinom—no, istovremeno i ponešto paradoksalno, izaziva gužvu u *unutrašnjosti* teksta: posvuda strše sitni arapski brojevi, indeksi bilježaka. Upravo suprotno djeluju rubne naznake iz 1516: teško ih je izbjeći (ili ih je lako konzultirati), a nutrinu teksta ostavljaju homogenom—čak vrlo homogenom, zato što tekst 1516. nema kurziva, kojim izdanje 1985. odvaja citate od Marulićeve autorskog teksta.

Da, i što onda? Radi se naprosto o konvencijama! — Ali već činjenica da su konvencije *različite* jest poticajna i intrigantna.

Za hrvatsku knjišku praksu našeg doba uobičajenije su, dakako, bilješke iz izdanja 1985. Rubne naznake povezujemo s neknjiževnim tekstovima kao što su udžbenici, ili ih susrećemo u posebnim studijskim izdanjima—poput komentirane *Jeruzalemske Biblije*, namijenjene onima koji žele »što dublje proniknuti Božju riječ.«¹⁴ Urednički zahvati čine *Evandelistar* iz 1985. nama bližim, *normalnijim* tekstom. Osim toga, kao što su odvojili autorski tekst od citata, moderni zahvati jasno dijele *autorski* tekst od alografskog parateksta modernog priređivača (usput ipak zamagljujući spomenutu činjenicu da i marginalije izdanja 1516. potječu iz Marulićeve pera). U tom procesu, međutim, gube se neki signali o žanrovskoj pripadnosti *Evandelistara*, signali koji bi—vidimo u *Jeruzalemskoj Bibliji*—i danas mogli biti razumljivi. To su upravo signali koje ću—kako će se vidjeti u nastavku teksta—iskoristiti za dijalog s *Evandelistarom*.

S druge strane, marginalije olakšavaju (i potiču) *ne-linearno* čitanje, i to u dvije inačice. Prvo, marginalije strše iz teksta kao grebeni i granje iz rijeke. Dok tekst teče i nosi čitaoca sa sobom, marginalije čitaoca *zaustavljaju*, skreću mu pažnju na pojedina mjesta. Ovakvo čitanje možemo nazvati *točkastim*. Drugo, rubne naznake koje se ponavljaju—u slučaju *Evandelistara* 1516, identifikacije mjesta iz Biblije: isto se mjesto javlja u različitim glavama E.—olakšavaju čitaocu skakanje s točke na točku, listanje stranice za stranicom; nukaju ga da traži i bira, prati i uspoređuje (npr. različite upotrebe istog mjesta); ovo je—da posudimo

¹³Ovo doznajemo iz napomene »Franciscus lucensis ad lectorem«, M a r u l i ć S p a l a t e n s i s, n. dj, f. <151v>: »Ceterum omnia ab archetypo deerrata (non omnino \ ut videbis \ magni momenti fuerint) codici apposui.« Ta »Errata \ quę recognito volumine deprehendimus Sic emendanda sunt.« (f. <152-155>), nastala kolacijom s Marulićevim rukopisom, popisuju i izostavljene marginalije. Osim toga, iz *Errata* saznajemo i tadašnji termin za rubne naznake: *postillae*.

¹⁴*Jeruzalemska Biblija. Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz »La Bible de Jérusalem«*, ur. Adalbert R e b i ć et al, 3. izd, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2001. Citat je iz »Uvodne riječi nadbiskupa zagrebačkoga«, kardinala Franje Kuharića, s. IX.

moderan termin—*hipertekstualno* čitanje, čitanje kakvo u modernim knjigama omogućuju različiti indeksi i kazala.¹⁵

Obje netom opisane radnje—oba čitanja—istovremeno su i karakteristike stila. Stil ističe, i stil se otkriva usporedbama. Možemo proglasiti marginalije stilskim izražajnim sredstvom *Evandelistara*. Kao što smo već rekli, stil ima *značenje*; kakvo onda značenje stvaraju marginalije?

7.

Pokušajmo, potaknuti i usmjereni rubnim naznakama, slijediti kroz *Evandelistar* jedno biblijsko mjesto (Mt 25,34). Činit ćemo to u posebnim, laboratorijskim uvjetima: odgovarajuće ćemo odlomke istrgnuti iz živog tkiva teksta da bismo ih stavili jedan uz drugi (držeci na umu da ovakva hipertekstualna montaža stvara donekle drugačije učinke od linearnog čitanja).

<07> Tunc enim justi rapiuntur ab angelis obuiam Christo | et ad partem dexteram collocati cum ipso ad cęleste regnum transmigrabunt; ipso Christo Domino dicente: <bilješka na margini>Matth. xxv</bilješka> *Venite benedicti Patris mei, percipite regnum a constitutione mundi uobis paratum*; <08> qui et in peregrinos hospitales, et in egenos liberales, et in afflictos fuistis misericordes, accipite tandem pro modicis magna, pro terrenis cęlestia, pro breuibus sempiterna.

(*De p̄mio iustorum*, E 4.13.07-08; 81v = E II 472)

<18> Ita enim Apostolus Corinthiis consulens ait: <bilješka na margini>secunda. 8.</bilješka> *Si uoluntas prompta est secundum id quod habet accepta est, non secundum id quod non habet. Non enim ut aliis sit remissio, uobis autem tribulatio, sed ex equalitate in p̄senti tempore uestra abundantia illorum inopiam suppleat, ut et illorum abundantia uestrę inopię sit supplementum.* <19> Quęnam est ista pauperis abundantia? nisi quam pro beneficiis inopi collatis retribuit Christus dicens: <bilješka na margini>Mat. 25 </bilješka> *Venite benedicti Patris mei, possidete regnum uobis a constitutione mundi paratum. Esuriui enim et dedistis mihi manducare. sitiui et dedistis mihi potum*, et alia quę sequuntur.

(*Quantum pauperi sit largiendum*, E 5.14.18-19; 99r = E II 545)

Osnovna je funkcija evanđeoskog navoda u oba slućaja ista: Mt 25,34 potvrđuje i podupire prethodnu tezu. U E 4.13 nju formulira Marulić; u 5.14 radi se o argumentativnom lancu u kojem jedan biblijski navod potvrđuje drugi.

¹⁵ Hipertekstualno čitanje *Evandelistara* moguće je i šetnjom kroz komentar uz izdanje 1985; no izdanje 1516. *trenutnim djelovanjem* (za nas danas još i: neobićnošću) svojih marginalija čitaoca *potiće* mnogo žustrije. Otvoreno rećeno, *meni* ovakvo čitanje ne bi palo na pamet da nisam vidio rubne naznake izdanja 1516.

Naš »laboratorijski« kontekst u prvi plan iznosi sličnosti (leksičke) i razlike (sintaktičke) u *najavama* citata. S iznenađenjem konstatiramo da varira i sam *tekst* biblijskoga mjesta — na kojem, usput budi rečeno, u današnjem kritičkom izdanju zatječemo *treći* redosljed riječi: *venite benedicti Patris mei / possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi*¹⁶ (poredak riječi kritičkog izdanja čini mi se *najudaljenijim* od latinskog književnog standarda izgrađenog čitanjem Cicerona, Cezara i ostalih »klasičnih« autora). Vratimo li se odlomcima *Evangelistara*, uočavamo da se znatno razlikuje i ono što *slijedi* nakon Mt 25,34. Dok u 5.14.19 Marulić naprosto citira dalje, prekidajući se suhom »itd« formulom, u 4.13.08 on Kristu stavlja u usta *vlastite*, retorički brižljivo stilizirane riječi. Ovdje treba podsjetiti da u tekstu izdanja 1516. citati nisu tipografski istaknuti ni na koji način. *Granice između evanđelja i Evangelistara vrlo su meke.*

Strojno pretraživanje *Evangelistara* otkriva još dva slučaja upotrebe Mt 25,34; ovi *nisu* dokumentirani na margini ni u *Errata* 1516. (ali jesu u komentaru uz hrvatski tekst 1985):

<44> Hoc ita futurum psalmista testatur, dum de beato uiro ait: <bilješka na margini>ps. cii.</bilješka> *Dispersit, dedit pauperibus. Iustitia eius manet in seculum seculi | cornu eius exaltabitur in gloria; ut intelligamus per charitatis beneficentique opera ad eternam beatitudinem perueniri, et illos qui in his uersati fuerint, a Christo audituros: Venite benedicti Patris mei, percipite regnum a constitutione mundi uobis paratum.* <45> Regni itaque cęlestis heredes erunt, qui rerum suarum terrenarum ipsos pauperes fecerint participes.

(*De elemosinę utilitate*, E 5.16.44-45; 100v = E II 551)

<19> Non potest non odisse malos neque bonos non diligere, et hoc quidem pro beneficio sibi dato estimat, si quod precipit facimus, pro offensa, si non facimus; <20> atque ideo alios gratos uocat, alios ingratos; hos punit, illos efficit beatos. <21> De ingratis dicturus est, si Euangelio credimus: <bilješka na margini>matth. 25.</bilješka> *Quodcunque uni ex minimis meis non fecistis, nec mihi fecistis.* <22> e contrario autem gratos illud beneficium sibi prestitisse fatebitur, quod indigentibus prestiterunt. <23> Ingratos damnabit dicens: *Ite maledicti in ignem eternum, qui paratus est diabolo et angelis eius!* <24> *Gratos uero ad se uocabit et dicet: Venite benedicti Patris mei, possidete regnum uobis paratum a constitutione mundi, ab initio eternitatis.*

(*Vtrum Deo reddi possit beneficium*, 6.1.19-24; 109r E II 585)

¹⁶ Prema *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, rec. Robertus W e b e r, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, (4) 1994.

Kako vidimo, formulacija citata Mt 25,34 i dalje varira; u E. 5.16.44 odgovara onoj iz 4.13.07, a u 6.1.24 onoj iz 5.14.18—no tamo su riječi drugačije poredane. Drugačiji redosljed u 6.1.24 prouzročen je dodavanjem objašnjenja citatu; trebalo je uspostaviti jednakost *a constitutione mundi = ab initio eternitatis* (zamislimo da promjene nije bilo: * *possidete regnum uobis a constitutione mundi paratum, ab initio eternitatis*; ovo također može biti jasno—pogotovo ako se pročita naglas s odgovarajućom intonacijom—ali nije jasno na prvi pogled; red riječi u *Evangelistaru* u načelu teži *olakšavanju* razumijevanja).

Zajednički pogled na četiri pojave Mt 25,34 navodi da se upitamo: što *određuje* hoće li u citatu Marulić napisati *percipite* ili *possidete*? Primjećujemo da se *percipite* javlja, prvo, u blizini antiteze *pro terrenis—caelestia* (odnosno, u 5.16.45, *regni itaque caelestis—rerum suarum terrenarum*)—i, drugo, u kontekstu dinamičnih glagola *accipite* (4.13.08), odnosno *fecerint participes* (5.16.45); to naglašava da *benedicti*, kako bi zaslužili nebesku nagradu, *djeluju*.¹⁷ Kad Marulić piše *possidete, benedicti* su *pasivni* primaoci Kristovih riječi i dobročinstava.

Pitamo se dalje: ima li razlika u *stilu* Marulićeva teksta koji okružuje različite pojave istog citata? Za moje se uho prve dvije pojave oštro razlikuju po razinama. Okolina 4.13 djeluje svečanije i pjesničkije, zbog odabira riječi (jaki izraz *rapientur*), zbog artikulacije rečenice (u dva niza paralelnih trikolona dodatno označenih zvukovnim podudarnostima *hospitales—liberales*). S druge strane, u 5.14 iznosi se kompliciranija misao—pri čemu Marulić složenu ekstrapolaciju prepušta apostolu Pavlu (II Cor 8,12-14). Sintaktički, u 4.13 prevladavaju nominalne grupe, u 5.14 (čiji veći dio čini citat) rečenični nizovi i zavisno složene rečenice—što čini 5.14 sličnijim govornom, 4.13 sličnijim pisanom jeziku.¹⁸ Upadljivo je također da je u 5.14 za *rečeničnu* složenost odgovorna Vulgata, dok je najopsežniji Marulićev doprinos, početak 5.14.19, opet obilježen *leksičkom* složenošću, tj. nominalizacijom.

¹⁷ *Possideo* 2. (sinonim za »stanje« *teneo, habeo*; »posjedovati«) u »standardnom« se latinskom razlikuje od dinamičnog *possido* 3. (sinonimi *occupo, potior*; »zaposjesti«); tek u crkvenom i kasnom latinitetu *possideo* može biti sinonim za *possido* »zaposjesti, zauzeti«. Marulić je *possideo* susretao u Vulgati, i očito je poznao njegovu dinamičnu upotrebu (pokazuje to konkordancija osnove *possid-* u E 4 i 5); no ipak u E 4.13.07 i 5.16.44 nije prezao od preinake biblijskog citata—samo da bismo čitali *percipite*.

¹⁸ Za leksičku gustoću pisanog jezika u opreci prema gramatičkoj složenosti govornoga (pokazanu na modernom engleskom) usp. M. A. K. Halliday, *An Introduction to Functional Grammar*, London: Arnold, (2) 1994, s. 349-352. V. također i Eugenija Barić et al, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga, (2, promijenjeno izdanje) 1997, s. 456, § 1464: »... postoji i zavisno sklapanje rečenica u kojemu se ustrojstva ishodišnih rečenica preoblikuju, i to tako i toliko da se gotovo i ne prepoznaju kao složene, te ih se stoga u gramatičkoj tradiciji dosada i držalo samo prostim (jednostavnim) ili tek prosto proširenim rečenicama. One su međutim proste ili prosto proširene samo na prvi pogled (...) a po načinu su sklapanja i čvrstoj uklopljenosti ishodišnih rečenica jednih u druge među složenim rečenicama zapravo najsloženije.« U takve rečenice *Hrvatska gramatika* dalje ubraja one s *atributom i apozicijom, s predikatnim proširkom, s infinitivizacijom* ili *nominalizacijom*.

Već smo vidjeli da je u dva odlomka (4.13, 5.14) važan motiv i oblikotvorni princip *antiteza*, čiji je sadržaj oba puta isti: suprotstavljanje zemaljskog i nebeskog. Po principu antiteze funkcionira i pasus 6.1, ali tu su suprotstavljeni *ljudi: mali / boni*. U tome prepoznajemo jedno od osnovnih gradbenih načela čitavog *Evandelistara*: antitezu *agenda / vitanda*, što *treba* a što *ne treba* činiti.¹⁹

Uspoređujemo li stilove sva četiri odlomka, odmah će se izdvojiti 4.13, po već spomenutoj »poetičnosti« ili »retoričnosti«. Ali brižljivo je stiliziran i odlomak 6.1, no na drugačiji način. Okosnica stilizacije jest upravo spomenuta antitetičnost, a sredstvo je variranje: variranje reda riječi, leksika, sintakse. Kako to izgleda? Prvo, Marulić mijenja redosljed kojim spominje dobre (**B**) i zle (**M**); drugo, mijenja *verba dicendi* i njihove preoblike, te način iznošenja tuđih riječi, tj. upravni i neupravni govor (ove su varijacije u analizi označene podcrtavanjem; glagoli govorenja istaknuti su *kurzivom*):

Non potest non odisse malos (**M**)
 neque bonos non diligere (**B**),
 et hoc quidem pro beneficio sibi dato estimat, si quod precipit facimus, (**B**)
 pro offensa, si non facimus; (**M**)
 atque ideo alios gratos uocat (**B**),
 alios ingratos (**M**);
 hos punit (**M**),
 illos efficit beatos (**B**).
 De ingratis *dicturus est*, si Euangelio credimus: Quodcunque uni ex minimis meis non fecistis, nec mihi fecistis. (**M**)
 e contrario autem gratos illud beneficium sibi prestitisse fatebitur, quod indigentibus prestiturunt. (**B**)
 Ingratos damnabit *dicens*: Ite maledicti in ignem eternum, qui paratus est diabolo et angelis eius! (**M**)
 Gratos uero ad se uocabit *et dicit*: Venite benedicti Patris mei, possidete regnum uobis paratum a constitutione mundi, ab initio eternitatis. (**B**)
 (*Vtrum Deo reddi possit beneficium*, 6.1.19-24; 109r E II 585)

Ova priručna analiza *per cola et commata* otkriva i strukturnu podjelu više razine: usjeci (*commata*) teze, organizirani hijastičkim slijedom **M B B M / B M M B**, čine jednu cjelinu, za kojom slijedi druga: članci (*cola*) citata-potvrde poredani simetrično, **M B / M B**.²⁰ Razmišljajući o simetriji kao organizacijskom

¹⁹ Važnost *agenda / vitanda* principa za *Evandelistar* ukazuje se već iz (na početku E. priloženog) popisa naslova poglavlja; upozoravam i na Marulićevu programatsku izjavu iz *Praefatio (Praef. 17)*, o kojoj ću govoriti nešto kasnije.

²⁰ Napominjem da uvid u interpunkciju izdanja 1516. pokazuje da je Marulić svoj tekst raščlanjivao *per cola et commata* (to potvrđuju *Errata*, kad prema autografu mjestimično ispravljaju i interpunkciju); Marulićeva je interpunkcija *izvedbeno* orijentirana. Nasuprot tome, interpunkcija izdanja 1985. jest (najvećim dijelom) gramatička, a i granice rečeničnih perioda drugačije su povlačene. Ovo utječe na naš doživljaj stila *Evandelistara*, čineći slabije vidljivom strukturu poput ove u E 6.1. — Što se tiče termina *colon* (član) i *comma* (usjek), slijedim ovdje definicije iz H a b i n e k, Thomas N. *The Colometry of Latin Prose*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985, s. 203-205. *Kolon* (kod Habineka *retorički kolon*) jest dio rečenice označen anaforom, paralelizmom

načelu te druge cjeline, zapitat ćemo se: nije li u stvari *težnja simetriji* razlog koji potiče Marulića da zadire u tekst posljednjeg citata, dopunjavajući ga, pišući *paratum a constitutione mundi / ab initio eternitatis*? S dva *commata* izričaj postaje protuteža prethodnome, čisto evanđeoskom *paratus est diabolo / et angelis eius*. Je li svrha proširivanja citata preciziranje, objašnjavanje, egzegeza—ili retoričko uravnoteživanje? Ili možda obje svrhe supostoje?

8.

Promotrimo još jednom pojavljivanja Mt 25,34 u *Evandelistaru*. Jedan od osnovnih elemenata koji grade svijet svakog teksta jest *vrijeme*; u tri od četiri slučaja (E 4.13, 5.16, 6.1) citiranu rečenicu Krist izgovara u *budućnosti*;²¹ u E 5.14 rečenica biva ostvarena u *bezvremenosti*, u univerzalno važećem prezentu. Ali, Kristov iskaz koji je u *Evandelistaru* dio budućnosti zapravo je *već ostvaren*: to je naš citat Mt 25,34. To je, dakle, dio drugog, već postojećeg teksta; Isus iz Nazareta to je već izgovorio, Matej evanđelist to je već zapisao. Nastaje neobično prožimanje i miješanje vremena: ono što je za čitaoce *Evandelistara* prošlost postaje i njihova budućnost. Krug se zatvara.

Točnije: tako sam mislio dok nisam otvorio Bibliju i otkrio evanđeoski kontekst Mt 25,34:

cum autem venerit Filius hominis in maiestate sua
et omnes angeli cum eo
tunc sedebit super sedem maiestatis suae
et congregabuntur ante eum omnes gentes
et separabit eos ab invicem sicut pastor segregat oves ab hedis
et statuet oves quidem a dextris suis hedos autem a sinistris
tunc dicet rex his qui a dextris eius erunt
venite benedicti Patris mei
possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi
esurivi enim et dedistis mihi manducare
sitivi et dedistis mihi bibere
hospes eram et collexistis me
nudus et operuistis me

ili drugim retoričkim sredstvom; uključuje zavisne rečenice i kratke nezavisne. *Koma* je, s druge strane, *prekratak kolon*; može to biti prosta rečenica, zavisna rečenica, dio nabranjanja.

²¹ Određena dvosmislenost postoji u slučaju E 4.13: *Tunc enim iusti rapientur (...) et (...) ad caeleste regnum transmigrabunt; ipso Christo Domino dicente...* prema pravilima latinske sintakse, vrijeme je radnje participa *relativno* i ovisi o vremenu finitnog glagola, što znači da se radnja *dicente* odvija istovremeno s *rapientur* i *transmigrabunt*—da će pravednici čuti Kristove riječi stupajući u kraljevstvo nebesko. S druge strane, ablativ apsolutni *ipso Christo Domino dicente* odvojen je interpunkcijom (točka-zarez) od prethodnog dijela rečenice, te se može shvatiti donekle samostalno, kao da—slično E 5.14—označava bezvremenost. Potvrđuje Glavičičeva interpretacija u prijevodu: »I, oni će se s njim preseliti u kraljevstvo nebesko, po riječima samoga Krista Gospodina« (E II s. 72).

infirmus et visitastis me
 in carcere eram et venistis ad me
 tunc respondebunt ei iusti dicentes
 Domine quando te vidimus esurientem et pavimus
 sitientem et dedimus tibi potum
 quando autem te vidimus hospitem et colleximus te
 aut nudum et cooperuimus
 aut quando te vidimus infirmum aut in carcere et venimus ad te
 et respondens rex dicet illis amen dico vobis
 quamdiu fecistis uni de his fratribus meis minimis mihi fecistis
 tunc dicet et his qui a sinistris erunt
 discedite a me maledicti in ignem aeternum
 qui paratus est diabolo et angelis eius
 esurivi enim et non dedistis mihi manducare
 sitivi et non dedistis mihi potum
 hospes eram et non collexistis me
 nudus et non operuistis me
 infirmus et in carcere et non visitastis me
 tunc respondebunt et ipsi dicentes
 Domine quando te vidimus esurientem aut sitientem
 aut hospitem aut nudum
 aut infirmum vel in carcere
 et non ministravimus tibi
 tunc respondebit illis dicens amen dico vobis
 quamdiu non fecistis uni de minoribus his nec mihi fecistis
 et ibunt hii in supplicium aeternum iusti autem in vitam aeternam
 Mt 25, 31-46

Evandeoski odlomak o Posljednjem sudu citirao sam *in extenso* iz dva razloga: zato što pomaže da razumijemo Marulićev postupak, ali i zato što prosječna današnja publika *Evandelistara*—ona svjetovna, čiji sam, bojim se reprezentativan, dio—nije biblijski načitan na Marulićev način. Takvima »nama« niti referencija Mt 25, niti citat *venite benedicti* ne ukazuju odmah i razgovijetno na Posljednji sud.

Uvid u izvorni svetopisamski kontekst pokazuje da i u evanđelju riječi *venite benedicti* pripadaju budućnosti: *cum autem venerit Filius hominis in maiestate sua*. Marulić, dakle, s Mt 25,34 ne čini ništa što već nije učinila Biblija.

Dalje: tko je biblijski načitan toliko da ima uvid u kontekst Mt 25,34, odmah će shvatiti i implikacije. Znat će što su—u Mt 25, 35-36 izrijekom nabrojana—*charitatis beneficentiaeque opera* iz E 5.16, a kao sažetak i parafrazu istog popisa Mt 25,35-36 razumjet će riječi *gratos illud beneficium sibi prestitisse fatebitur, quod indigentibus prestiturunt* iz E 6.1.22 (podsjetimo—to stoji u rečenici koja je protuteža prethodnom citiranju Mt 25,45).²² *Evandelistar* je sa svojim biblijskim

²² Usporedba sa svetopisamskim kontekstom na vidjelo iznosi i Marulićeve preinake sižea; evandeoske događaje Marulić iznosi drugačijim redosljedom (npr. E 6.1) ili ih obogaćuje dodatnim radnjama i akterima (npr. E 4.13).

citatima povezan čvršće nego što to prosječan moderni čitalac, poduprt pomagalima modernog izdanja, može uočiti—iako mu, kako smo spomenuli, izdanje 1985. svetsrdno pomaže, identificirajući *više* biblijskih citata, odjeka i parafraza nego izdanje 1516. Veza *Evanđelistara* s biblijskim mjestima često puta nije leksička, već sadržajna.

9.

Sada je vrijeme da se suočimo s naivnim pitanjem koje su mi postavile rubne biblijske referencije *Evanđelistara*: zašto one postoje? čemu one služe? što one znače?

Nalazim za to tri podjednako naivna odgovora:

- one upućuju na Bibliju;
- one pokazuju na biblijska mjesta unutar teksta *Evanđelistara*;
- one su jezični—točnije: *pismeni*—čin s persuazivnom funkcijom.

Ovi su odgovori—na tako reći biblijski način—priprosti i mudri istovremeno. U nastavku ćemo vidjeti po čemu; no najprije pogledajmo rubne biblijske referencije *Evanđelistara* iz drugačijeg kuta: bliže prirodnom toku teksta.

Na prve četiri stranice teksta E. iz 1516. (ff. 1r-1v = E I s. 423-430), koje obuhvaćaju prva dva poglavlja prve knjige, nabrojiti ćemo 54 rubne referencije, kojih se velika većina odnosi na evanđelja; starozavjetnim knjigama Biblije pripadaju samo četiri naznake (triput psalmi, jednom Postanak). Usporedbe radi, u istom dijelu teksta izdanje E 1985. identificira 61 biblijsku referenciju (E I 354-355), naznačujući ujedno i kada se isti tekst može naći u različitim biblijskim knjigama, i kada Marulićeve riječi nisu citat, već odjek Biblije ili aluzija na nju.²³

Od spomenuta 54 rubno naznačena mjesta izdanja 1516, pedeset i jedno je već *unutar teksta* identificirano kao navođenje tuđih riječi—kao upravni govor.²⁴ Uvodeći upravni govor, Marulić je neumoran u varijacijama. Evo rješenja iz prve glave *Evanđelistara* 1516 (= E I 425):

1.01.02 Ut (...) et de nobis dici queat:

1.01.04 Et quoniam unus fidei nostrę finis est (...), consulens nobis ipse Saluator noster ait:

1.01.06 Idem (i. e. *Saluator*) alibi præcipit dicens:

1.01.08 Iccirco quidem et ad Samaritanam mulierem (...) ipse ueritatis mag-

²³ Npr. uz hrvatski prijevod E 1.2.19 *Sola quippe ex corruptibilibus incorruptos et ex mortalibus facit immortales* (neidentificirano u izdanju 1516) u E I s. 355 napomena »Prema 1 Kor 15,53.«; na istoj stranici, uz E 1.2.21 *In omnem terram exiuit sonus eorum, et in fines orbis terrę uerba eorum*, gdje izdanje 1516. naznačuje samo *ps. 18*, (brojeći psalme po Septuaginti i Vulgati), izdanje 1985. (brojeći po hebrejskoj Bibliji) upozorava na paralelu: »Ps 19, 5 = Rim 10, 18.«

²⁴ Izuzeci su jedna parafraza evandeoske prispodobe: 1.01.29 prema Lk 15,11 i d. (= E I 425), te dva starozavjetna citata: 1.01.47 = Gn 15,6 (= E I 426), i već spomenuto 1.02.21 = Ps 18 (19),5 (= E I ibid).

ister Christus dixit:

1.01.09 personarum pluralitatem, quam et ipse sanctus propheta Daud uidit dicens:

1.01.10 et alibi: (i. e. Daud dicens; ovaj se citat neposredno nadovezuje na 1.01.09)

1.01.12 Crede mihi inquit. (i. e. Christus)

1.01.14 Hinc idem (i. e. Christus) ait:

1.01.18 Qui ita in fide stabiliri cupiunt (...) Deo supplicent | et hominem illum imitentur, qui in Euangelio ait:

1.01.21 et credendo in Filium peruenire festinant ad Patrem | ipso Filio dicente:

1.01.23 Ne autem ipsum qui est missus, minus aliquid habere putares | quam eum qui mittit, rursum ait:

1.01.25 Cui sententię et illud dictum congruit:

1.01.28 Quod quidem futurum pollicetur Dominus dicens:

1.01.30 Semper tamen meminerit | ad fidei perfectionem non nisi Deo adiuuante se posse peruenire; cum Saluator dicat:

1.01.34 Siquis sitit inquit (i. e. Deus), ueniat ad me et bibat.

1.01.36 Ipse enim subiungit dicens:

1.01.37 quod exponens euangelista ait:

1.01.40 Hic idem Christum Dominum in se manentem habet | dicente illo:

1.01.41 et rursum:

1.01.42 Quantum autem boni ex hoc consequamur, continuo declarat dicens:

1.01.43 Ne quis tamen quicquam suę libertatis arbitrio magis | quam gratię tribuat diuinę, subiunxit:

1.01.44 futuri ědificii fundamenta non alibi ponenda sunt | quam supra firmissimam petram Christum, qui de semet loquens ait:

1.01.46 Hoc igitur quod Iudeis dictum est: Si filii Abrahę estis, opera Abrahę facite nobis quoque dictum putemus.

1.01.49 Et hoc est quidem quod alibi ait Dominus:

1.01.51 Sed qui ex ueritate est inquit, audit uocem meam; hoc est, qui in me credit...

Među ostalim, nalazimo ovdje isto ono mijenjanje *verba dicendi* ili njihovih oblika na koje smo upozorili gore u odjeljku 7. (upotreba nominativa participa prezenta—u citatima najčešće *dicens*—sa značenjem priložne oznake, tipa *docebat eos dicens* iz Mt 5,2, iako moguća i u klasičnom latinskom, posebno je učestala u Vulgati i kršćanskom latinitetu).²⁵ Potom, Marulić na različite načine označava govornika, imenujući ga (pri čemu govornik metonimijski upućuje na izvor citata: *Christus, Saluator, Filius, Dominus* te *euangelista* na evanđelja, *Daud* na psalme), spominjući ga zamjenicom, ili posve izbjegavajući njegovo izricanje (ispuštajući subjekt, ili koristeći pasiv). Uvodeći upravni govor, Marulić varira

²⁵ Usp. Albert Blaise, *A Handbook of Christian Latin: Style, Morphology, and Syntax*, Washington, D. C: Brepols / Georgetown University Press, [1955] 1993, s. 124-125.

opsežnost i smještaj najavne sintagme, kao i vrstu i stupanj njezine povezanosti s *prethodnim* tekstom.

Kako vidimo, identifikacija biblijskih mjesta na margini — ma što značila sama po sebi — donosi jednu pogodnost koja se tiče književne tehnike; rubne naznake omogućavaju piscu da bude precizan — navodeći biblijsku knjigu i njezino poglavlje, odnosno broj psalma — a istovremeno i elegantan — budući da ne opterećuje *sam tekst* pedantnim, a jednoličnim informacijama (»Matej u ovom poglavlju...« »Matej u onom poglavlju...« »Matej u onom trećem poglavlju...«).

Zašto je, međutim, Maruliću bila bitna *preciznost* kod biblijskih referencija?

10.

Prvo jedno povijesno objašnjenje u vezi s preciznošću. Kad danas citiramo Bibliju, navodimo kraticu knjige, glavu i redak; zašto Marulić na biblijske knjige upućuje samo kraticom i brojem glave? Podjela biblijskih knjiga na glave javlja se već vrlo rano, kako u latinskim, tako i u grčkim rukopisima Svetog pisma, no u upotrebi su različiti sistemi. Standardnu podjelu na glave, koju koristimo i Marulić i mi, uveo je oko 1214. Stephen Langton, nadbiskup canterburyski. No daljnju podjelu glava na stihove izvest će tek Robert Estienne 1545. Dakle, Marulićeve referencije nisu neprecizne niti nepotpune: on maksimalno koristi tada postojeći sustav.

Onda, zašto preciznost?

Ponovo se nećemo zadovoljiti odgovorom da se radi o konvenciji (»tako se Biblija citira«); čak i ako ga prihvatimo, taj odgovor samo pomiče problem za jedan stupanj dalje. Zašto se Biblija tako citira? Zašto je bitno *točno znati* mjesto s kojeg potječe citat?

U naše doba precizno dokumentiranje citata stilska je osobina znanstvenih tekstova. Ondje precizne referencije služe kao poziv na provjeru valjanosti, »znanstvenosti«, teksta, i — istovremeno — kao *jamstvo* te iste valjanosti. Kako kaže standardni suvremeni uvod u znanstveni rad, takve bilješke:

form the main part of the »apparatus« that is said to distinguish a »work of scholarship« from a »popular work«. They give us confidence in the book that displays them by announcing to the world that the report is open to anyone's verification. They declare in their way that the author is intellectually honest: he acknowledges his debts; and that he is democratically unassuming: the first comer can challenge him.²⁶

Vrijedi li ovo i za *Evandelistar*? Opet nailazimo na standardni problem stilistike: ovisi o tome tko čita. Moderni će svjetovni čitaoci svakako biti skloni interpretaciji da se dokumentacijom citata i Marulić »otvara provjeri« i da »priznaje

²⁶ B a r z u n, Jacques, i Henry F. G r a f f. *The Modern Researcher*. 5th ed. Fort Worth: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, 1992, s. 298.

dugove«. Razumjet će i persuazivni aspekt referencija, odnosno njihove *količine*; brojnost fusnota i citata donosi i modernom znanstvenom radu aureolu akribije, autoritativnosti i *ipso facto* vrijednosti. No ono što je modernom svjetovnom čitaocu—govorim, opet, polazeći od vlastitog iskustva—manje vidljivo jest da je dokumentacija biblijskih citata trag—i *znak*—jedne posebne vještine: vještine čitanja Biblije.

11.

Pišući u jednom eseju o vezi kršćanstva i teksta u razdoblju od IV. do VI. st. n.e, James J. O'Donnell zaključuje: »Christianity was the high-tech religion of late antiquity, using the written word resourcefully to create and shape itself.«²⁷ Ova svjesno bombastična izjava malo je simplificirana (kršćanstvo svakako nije *jedina* takva religija; slično se može, u krugu zapadne civilizacije, reći barem i za židovstvo)—ali podsjeća nas na važnu činjenicu: *u središtu kršćanstva jest tekst*. Čitanje Biblije jedna je od osnovnih kršćanskih aktivnosti. Ali—kako čitati?

Biblija nije obična knjiga. Možemo je, svakako, uzeti u ruku kao što uzimamo roman, ili zbirku priča, ili poeziju, ili novine—no kamo će to dovesti? Tražimo li u Bibliji duhovno vodstvo i odgovore na svoje probleme—kako do tih odgovora *doprijeti*? Kako ih *izvući* iz nekoliko tisućljeća starih tekstova?

Prvi je korak razumijevanje Biblije. Prepričat ću jedan recept za osvajanje tog razumijevanja, recept ponuđen današnjim kršćanima; proces je oblikovan u popularnu figuru »deset koraka«:

- svakog dana poslušati audio-snimku jedne biblijske knjige; tako preslušati čitavu Bibliju tri puta; za to treba šest mjeseci;
- preslušati Pavlovu poslanicu Rimljanima, cijelu najedanput; potom je na isti način pročitati, ne propuštajući objašnjenja vokabulara;
- pročitati poslanicu Rimljanima provjeravajući prvu referenciju u svakoj glavi (samo prvu, da bismo cijeli tekst dospjeli pročitati najedanput); precrtati provjerene referencije; nejasna mjesta označiti upitnikom, čitati dalje;
- pročitati poslanicu (i bilješke) provjeravajući sve referencije na mjestima označenim upitnikom. »Ustanovit ćete da referirana mjesta obično rješavaju vaš problem. Zaokružite referencije koje su bile od koristi, a ostale precrtajte.«
- slijedi dnevna rutina, koja uključuje čitanje jednog psalma, molitvu za razumijevanje Riječi, čitanje najmanje tri glave Novog zavjeta, provjeravanje referencija, stavljanje upitnika, čitanje marginalija; po završetku čitanja, podcrtavanje i učenje naizust rečenice iz teksta koja sažimlje velik dio pročitanog; te se rečenice treba podsjetiti nekoliko puta

²⁷ O'Donnell, James J. *Avatars of the Word*. Cambridge, Mass. and London, England: Harvard University Press, 1998, s. 139.

tijekom sljedećeg dana, do daljnjeg čitanja. »Ustanovit ćete da, zahvaljujući radu pamćenja, ono što ste pročitali počinje ulaziti u vaš život, budući da stječete naviku razmišljanja o Riječi Božjoj tijekom dana; kad zatreba, moći ćete se sjetiti odgovarajućih riječi Pisma, na korist sebi i drugima.«²⁸

- na isti način nakon Novog zavjeta treba pročitati Stari;
- potom ponovo pročitati Novi (čitav ovaj proces traje barem tri godine);
- nakon te tri godine vrijeme je za upoznavanje standardnih komentara.²⁹

Ova možda malo začudna kombinacija duhovne vježbe i filologije pokazuje— što se tiče Biblije, ali vrijedi i za *Evandelistar*—da rubne naznake u religioznoj literaturi imaju spoznajnu vrijednost: pomažu nam da razumijemo Bibliju, odnosno—*pomažu Bibliji da nam objasni samu sebe*.

12.

U ovome svjetlu, rubna dokumentacija biblijskih mjesta *Evandelistara* postaje više od konvencije i persuzivnog sredstva; postaje poziv na daljnja putovanja, sustav putokaza. Ti putokazi pokazuju dva smjera: od *Evandelistara* k Bibliji, ali i *obratno*.

Na potonji smjer (od Biblije k Marulićevu tekstu) kao karakterističnu Marulićevu spisateljsku strategiju upozorila je, razmišljajući o Marulićevim alegorzama, Elisabeth von Erdmann-Pandžić: »Allem Anschein nach erwartet Marulić als Leser seinen Werke einen Leser, der in der allegorisch-typologischen Bibelexegese unterrichtet und daher mit dem Leser der Bibel identisch sein musste;«³⁰ to se svakako podudara sa zapažanjima iz odjeljka 8 ovog teksta. No, sad pozivam čitaoca da razmisli o putovanju u smjeru *Evandelistar*—Biblija.

Evandelistar se obično smatra raspravom o praktičnoj kršćanskoj etici, »mudrim vodičem po teškom putu ljudskoga življenja«, »posebnom moralkom prema sistemu triju teologalnih kreposti«.³¹ On, dakle, govori kršćanima *kako živjeti*, što činiti, a čega se kloniti. Međutim, istovremeno— paralelno s tim, kao

²⁸ U ovome prepoznajem Marulićev postupak prikazan gore, u odjeljcima 7. i 8, na primjeru Mt 25,34.

²⁹ Michael D. Marlowe, »Ten Steps to Biblical Literacy«; Internet: <http://www.bible-researcher.com/bible-study2.html> (stanje 4. 2. 2003). Rečenice u navodnicima moj su prijevod Marloweova teksta.

³⁰ Elisabeth von Erdmann-Pandžić, »Zur Poetik von Marko Marulić (I). Der geistige Schriftsinn: Allegorie und Typologie«, *Colloquia Maruliana IX*, Split-Rim: Pontificium consilium de cultura, Književni krug Split - Marulianum, Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima, 2000, s. 326.

³¹ Usp. Bratislav Lučin, »Moć riječi ili: klasik za treće tisućljeće«, predgovor u Marulić, Marko. *Duhom do zvijezda*; Zagreb: Mozaik knjiga, 2001, s. 17; Tomasić, n. dj. (bilj. 1), s. 76 (citat Vladimira Filipovića); Lekić, n. dj. (bilj. 1), s. 160.

što marginalije teku paralelno s tekstem³² — *Evandelistar* govori kršćanima *kako čitati Bibliju*; koja biblijska mjesta iskoristiti kao vodič kroz život, i *kako* to učiniti. Ovo je možda sekundarna i implicitna funkcija Marulićeva djela, jer tekst ne propisuje *izrijekom* kako čitati Bibliju, već to samo praktično demonstrira — načinima kako bira i tematski okuplja biblijska mjesta, kako ih preslaže, kako im daje da jedna objasne druga samom tekstualnom bliskošću, kako ih dodatno tumači i ekstrapolira. No ukoliko, ponukani rubnim referencijama, nakon čitanja *Evandelistara* posegnemo za Biblijom, riječi Svetog pisma čitat ćemo na drugačiji način i u drugačijem svjetlu — način tako drugačiji da zapravo neće biti važno jesu li te riječi već dio naše duhovne imovine ili ne.

Evandelistar se kroz svoje rubne naznake tako ukazuje kao biblijski metatekst, kao lako čitljiv i pristupačan izbor ključnih biblijskih mjesta, tematski odabranih i preraspoređenih, a prearanžiranih i anotiranih na popularan, (Marulićevoj) suvremenosti razumljiv način.³³ Tako, uostalom, programatski izjavljuje i sam Marulić u *Praefatio*:

Etenim statui atque decreui l nusquam a Lege, nusquam ab Euangelio discedere, sed per utriusque Scripturę spacia discurrendo, quę magis necessaria nobis uidebuntur, passim colligere l et in septem digesta libros, quam diligentissime potero explanare l discereque uolentibus offerre.³⁴

Ove riječi zaslužuju pomno čitanje. *Magis necessaria*: to su ključna mjesta. *Passim colligere* — *digerere* — *explanare*: tu su izbor, preslaganje, tumačenje. *Discere uolentibus offerre*: ovdje je, možda, naznaka da čitalac *Evandelistara* ne mora biti samo »in der allegorisch-typologischen Biblexegese unterrichtet« — bitnije je da *želi* učiti, da bude kooperativan. A u *offerre*, koliko god Marulić inače bio pobornik pravovjernosti, ograničavanja i zatvaranja, sklon sam čuti nagovještaj interpretativne slobode i otvorenosti. Marulić svoju knjigu polaže pred nas: što ćemo s knjigom činiti, što ćemo na njenim stranicama vidjeti, što ćemo tražiti i što ćemo naći — na nama je.

³² Primjećujem usput da je *tekst* E. ostvariv i u pisanosti i u usmenosti, tj. i kao intimna lektira i kao izvedba pri kojoj jedan čita, a mnogi slušaju (te u tekstu E susrećemo i karakteristike pisanosti i karakteristike usmenosti); no *marginalije* su dio E namijenjen isključivo čitaocu (isto vrijedi i za *Index librorum capitulorumque Euangelistarii*).

³³ Napominjem da se *preraspoređivanje* biblijskog teksta, kako bi se različiti odjeljci doveli u dodir, npr. stvaranjem interpretativnog niza kakav smo vidjeli u primjerima iz E. 5.14 i 5.16 (odjeljak 7. ovog teksta) — to se preraspoređivanje može smatrati alegorijskim postupkom: biblijska mjesta dobivaju značenje koja u svojim izvornim kontekstima nemaju. Alegoreza je za *Evandelistar* postupak mnogo važniji i prisutniji nego što bi se to — recimo, iz modernih osvrti i komentara — dalo zaključiti. Poticaj za reinterpretaciju daje rad Elisabeth von Erdmann-Pandžić, citiran gore (bilj. 30).

³⁴ E. Praefatio 17, M. Marulić, n. dj. (bilj. 6), sv. 1, s. 414; M. Marvli Spalatenensis, n. dj, f. <5v>.

Prilog: variae lectiones u prvih deset poglavlja Evanđelistara 1516.

Kolacijom prvog sačuvanog izdanja *Evanđelistara*, onog tiskanog 1516. u Veneciji, s modernim izdanjem iz *Sabranih djela Marka Marulića* (Split: Književni krug, 1985) ustanovljena je 51 razlika u tekstu; te razlike ovdje dajemo na uvid. Napominjem da su sve dodatno provjerene u popisu *Errata* na kraju izdanja 1516. Ovolike *variae lectiones* istraživačima su znak za krajnji oprez; tekstološki problemi *Evanđelistara* nisu još ni formulirani, a kamoli riješeni.

Numeracija dijelova teksta označava knjigu, glavu i rečenicu (granice su rečenica određene prema izdanju 1985). *Kurzivom* je tiskan tekst koji je dio citata unutar *Evanđelistara*.

Objašnjenje kratica:add. = addidit, *dodao*corr. = correxit, *ispravio*D. = Dedicatio, *posveta*

KK = Književni krug

om. = omisit, *ispustio*Pf. = Praefatio, *predgovor*pro = *umjesto*transp. = transposuit, *zamijenio mjesta*

cjelina	izdanje 1516.	izdanje KK	opis razlike
D.09	Interim archetypum meum		meum <i>om. KK</i>
'index librorum'	Index librorum capitulorumque Euangelistarii.	INDEX TITVLORVM CVIVSQVE CAPITIS SEPTEM EVANGELISTARII LIBRORVM	
index / Pf	<i>index, Pf</i>	<i>Pf, index</i>	<i>transp. KK</i>
index fin.	Cantilenam Beatę Marię virginis.		<i>om. KK</i>
index fin.	FINIS		<i>om. KK</i>
Pf.12	Christus et apostoli diuino afflati spiritu	Christus et apostoli diuino spiritu afflati	<i>transp. KK</i>
Pf.18	Nihil in his inseretur externum	Nihil his inseretur externum	in <i>om. KK</i>
Pf.19	in omni	in omnibus	
Pf.25		Vt tamen cuique mox constet, que materia in singulis pertractetur libris, libuit prius indicem librorum et eorundem capitum cum titulis seriatim subnotare.	<i>add. KK</i>
Lib. 1 titulus	Euangelistarii Liber primus fidei.	Liber I	
1.01.15	Prius tamen credimus, deinde operi accingimur.	... deinde operari...	operari <i>pro</i> operi <i>KK</i>

1.01.42	Quantum autem boni ex hoc consequamur	... ex hoc consequatur	
1.01.44	quam supra firmissimam petram Christum	... petram Christi	
1.02.28	quod quidem fecerunt	quandoquidem fecerunt	
1.02.30	quoniam sunt	... sint	
1.02.35	<i>fides tua te saluum fecit</i>	<i>... facit</i>	
1.02.49	nihil dubitauit.	nihil dubitat	
1.02.51	<i>qui misit me</i>	<i>me misit</i>	<i>transp. KK</i>
1.03.11	uel per malitiam		<i>per om. KK</i>
1.04.42	<i>queritis</i>	<i>Queritis</i>	
1.05.01	facta fuisse legunt	facta esse...	
1.05.05	quod maximum erat	... maximum est	
1.05.20	cum dei filius dicat	cum Filius Dei dicat	<i>transp. KK</i>
1.06.06	multarum heresum	... heresium	<i>corr. KK</i>
1.06.08	Suscepto enim Iesu in nauis		<i>in om. KK</i>
1.06.21	omnibus in Christum credentibus, tam gentilibus quam Iudeis		tam... Iudeis <i>om. KK</i>
1.06.28	carni et sanguini Domini	... sanguinis	
1.06.30	... qui secundum Christum natus est. In ecclesia peccatorum nobis vincula relaxantur.		In... relaxantur <i>om. KK</i>
1.06.32	in celo requies est. quibus dicitur		est. quibus <i>om. KK</i>
1.06.38	ut cum ipsa postea		postea <i>om. KK</i>
1.07.02	minus fortasse culpabiles fuisse	... esse	
1.08.08	Christo uictus est	... uinctus est	
1.08.09	nec qui a uitis superantur		a <i>om. KK</i>
1.08.14	diu sub uerborum uelamento latuerant		sub <i>om. KK</i>
1.08.28	sedat iracundiam moderetque affectus	moderatque	<i>corr. KK</i>
1.08.28	et in uiam equi honestique animum dirigit	... equi honestique uiam...	<i>transp. KK</i>
1.08.34	in seruitute generans, et Nouum Sarra	... at Nouum...	
1.08.36	Nos autem pane qui de celo descendit uescimur	... panem, qui...	
1.09.14	leuam aurem habent, qua ea que carnis sunt audissime auriant	... audissime audiant	

1.09.17	ne horam quidem diuinarum in ecclesia recitationum uacare	... diuinis in ecclesia...	
1.09.18	<i>similis est homini ędificanti super</i>	... ędificanti domum suam super	add. KK (i označeno u bilješci)
1.09.32	<i>quod uidi apud Patrem hoc loquor</i>	... Patrem loquor	hoc om. KK
1.09.35	quanto minus a nobis, qui homines non dii sumus, possint intelligi.	... possunt intelligi	
1.09.36	si ad omnia quę Dei sunt, humani uis intellectus	si omnia...	ad om. KK
1.09.38	quod ipsa hominis ratio nequeat inuestigare	negat inuestigare	
1.10.04	et neminem prorsus repudiat ad se cum peccatorum poenitudine accedentem.	... repudiat a se...	
1.10.15	hinc decedentes,	decedentes	hinc om. KK
1.10.17	erunt praua in directa et aspera in uias planas.	praua in directa et in uias...	aspera om. KK
1.10.20	non solum iniqui, sed etiam ocio in/=dulgentes	... etiam odio...	
1.10.40	et prauas cupidines de pectore proicere festina	et prauas cupiditates...	
1.10.41	nunc nouissimus es apud Deum, iam inter primos computaberis	... computaberis	

Neven Jovanović

FROM STYLE TO INTERPRETATION: PARATEXT AND *LOCI BIBLICI*
IN THE *EVANGELISTARIUM* BY MARKO MARULIĆ

The style of the *Evangelistarium* (an approximately 700 pages-long Latin text Marulić wrote between 1480 and 1500; first extant edition, Venice, 1516) inheres not only in the rhetorical figures and selection of words; style may be everything that consistently affects the reader. With this in mind, we open the 1516 Venice edition, look at it through the eyes of a modern, 21st century reader, and see what we see.

Firstly, it is to be noted that the *Evangelistarium* of 1516 is not the same as the *Evangelistarium* of 1985 (the date of the last modern edition, by the Književni krug Split, as a part of Marulić's *Opera omnia*). There are many variant readings, unaccounted for in the modern 1985 vulgate; the differences range from a single word to whole clauses and sentences, to book titles and even chapter sequence

(cf. **Prilog**). Moreover, in the 1516 edition the text is on practically every page surrounded by marginal notes, which are absent from the 1985 edition. However, these notes – written by Marulić himself – are important pointers to effects of style; if style is something a reader *notices* in the text, everybody is sure to notice the marginally marked passages.

Marginal notes suggest a non-linear reading of the *Evangelistarium*, jumping from one marked passage to another, selecting just those we are interested in. The notes turn a text from around 1500 into a kind of hypertext. But this is not all; an effect of style should also contribute to meaning. There is a reason why a passage is marked. How are we to explain and interpret what is typographically marked in the *Evangelistarium* of 1516?

The notes in *Evangelistarium* mostly mark the *loci Biblici*. In recurring instances of one such quotation (Mt 25: 34), we encounter differences in wording; by different choice of verbs (*percipite / possidete*) Marulić presents the subject – the blessed – as more or less active in deserving God’s grace.

The repeatedly quoted passage is found in stylistically different surroundings; analysis of these immediate contexts leads us to recognize *antithesis* and *variation* as structuring principles of the discourse in the *Evangelistarium*. Another important structuring device is the *per cola et commata* sentence organization, suggesting that the text is written with oral performance in mind.

Turning from the *Evangelistarium* quote to its source, the Gospel, we find intertextual relationships which are much closer and more complex than we would expect; in the text-world of the *Evangelistarium*, the marginal note “Mt 25” and the words “Venite benedicti” stand not only for exhortation to works of mercy, but also as signs and pointers to the Last Judgement – the main theme of the sermon in Mt 25: 31-46.

Both the Biblical quotes in *Evangelistarium* and their marginal notes function, then, not only as a part of the scholarly “apparatus” and persuasive strategy, but also as a reminder and invitation to take part in a fundamental Christian activity: of reading the Bible. This leads “us” – meaning the community of modern secular readers, puzzled by the *Evangelistarium* – to recognize that we do not quite know, that we are not quite taught, how to read the Bible. Reading the Bible is not the same as reading a novel or a book of poetry or the newspapers. Instructions on achieving a special “Biblical literacy” are available – even on the Internet, e. g. www.bible-researcher.com – but they are not part of common knowledge; today, Biblical literacy is a special edifying and meditating technique for those who consider religion very important.

The *Evangelistarium* is usually described as a treatise on practical Christian ethics. However, this brief foray into typographical, paratextual and intertextual features of its style brings forth another interpretation. The *Evangelistarium* may be read not only as a set of instructions on how to *live* as a Christian, but also how to *read* as a Christian. The *Evangelistarium* may be considered a Biblical metatext, a readable and accessible collection of key Bible passages, selected and rearranged by theme, annotated and explained and rhetorically reinforced for a new generation – for new *generations* – of pious readers.